

پژوهشی در محکم و متشابه

حجت الاسلام دکتر محمد اسعدی

حجت الاسلام دکتر سید محمود طیب حسینی

بهار ۱۳۹۰

اسعدی، محمد، ۱۳۵۰ -

پژوهشی در محکم و متشابه / محمد اسعدی، سید محمود طیب حسینی. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، ۱۳۹۰.

ده، ۲۷۰ ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۱۷۷. علوم قرآنی؛ ۱۷) (سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت): ۱۴۵۳. الهیات، علوم قرآنی و حدیث: ۳۷)

ISBN: 978-600-5486-44-5

بهاء: ۳۵۰۰۰ ریال.

فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیفا.

کتابنامه: ص. [۲۴۹]-۲۶۱؛ همچنین به صورت زیر نویس.

نمایه.

۱. قرآن - متشابهات و محکمت. ۲. قرآن - دفاعیه‌ها و ردیه‌ها. ۳. قرآن - علوم قرآنی.

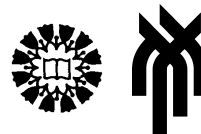
۴. تأویل. الف. طیب حسینی، سید محمود، ۱۳۴۶ - نویسنده همکار. ب. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ج. سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت). د. عنوان.

۲۹۷ / ۱۵۵

۱۳۹۰ پ ۴ الف/۱/ ۸۵ BP

۲۰۹۱۶۸۳

شماره کتابشناسی ملی



پژوهشی در محکم و متشابه

مؤلفان: حجت‌الاسلام دکتر محمد اسعدی - حجت‌الاسلام دکتر سید محمود طیب حسینی

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه (شماره انتشار: ۱۷۷؛ علوم قرآنی ۱۷)

ناشر همکار: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم

انسانی (شماره انتشار: ۱۴۵۳؛ الهیات، علوم قرآنی و حدیث: ۳۷)

ویراستار: سید محمد حسن جواهری

حروفچینی و صفحه‌آرایی: اداره چاپ و انتشارات پژوهشگاه

چاپ اول: بهار ۱۳۹۰

تعداد: ۳۰۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - سبحان

قیمت: ۳۵۰۰۰ ریال

کلیه حقوق برای ناشران محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۲۱۱۱-۲۵۱ (انتشارات ۲۱۱۳۰۰)، نمابر: ۲۸۰۳۰۹۰، ص.پ. ۳۷۱۸۵-۳۱۵۱ تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، نبش کوی اُسکو، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰ و ۶۶۹۷۸۹۲۰

Website: www.rihu.ac.ir

Email: info@rihu.ac.ir

تهران: بزرگراه جلال آل احمد، تقاطع پل یادگار امام، روبه‌روی پمپ گاز، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، تلفن: ۴۴۲۳۴۸۴۲-۳، نمابر: ۴۴۲۳۴۸۷۷۷ تهران: خ انقلاب، خ ابوریحان، ش ۱۰۷ و ۱۰۹ - تلفن: ۶۶۴۰۸۱۲۰، نمابر: ۶۶۴۰۵۶۷۸

Website: www.samt.ac.ir

Email: info@samt.ac.ir



قرآن کتاب الهی است و در آن شؤون الوهیت است؛ قرآن حبل متّصل بین خالق و مخلوق است و به وسیله تعلیمات آن باید رابطه معنویّت و ارتباط غیبی بین بندگان خدا و مربّی آنها پیدا شود؛ از قرآن باید علوم الهیّه و معارف لدنیّه حاصل شود.

آداب الصلوة (آداب نماز)، ص ۱۹۸

پیام پژوهش

نیاز گسترده دانشگاه‌ها به منابع و متون درسی با نگرش اسلامی در رشته‌های علوم انسانی و محدود بودن امکانات مراکز علمی و پژوهشی که خود را موظف به پاسخگویی به این نیازها می‌دانند، ایجاب می‌کند، امکانات موجود با همکاری دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی در مسیر اهداف مشترک به خدمت گرفته شود و افزون بر ارتقای کیفی و کمی منابع درسی از دوباره کاری جلوگیری به عمل آید.

به همین منظور پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، سی و نهمین کار مشترک خود را با انتشار کتاب پژوهشی در محکم و متشابه به جامعه علمی کشور عرضه می‌کند.

کتاب حاضر توسط گروه قرآن‌پژوهی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه برای دانشجویان رشته علوم قرآن در مقطع کارشناسی ارشد، به عنوان منبع اصلی درس «محکم و متشابه» تدوین شده است. امید است کتاب حاضر برای دانشجویان رشته‌های علوم قرآن و حدیث، طلاب علوم دینی، اساتید و سایر علاقه‌مندان، منبعی قابل اعتماد و مفید باشد.

از استادان و صاحب‌نظران ارجمند تقاضا می‌شود با راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود ما را در اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

سازمان سمت

بسم الله الرحمن الرحيم

علوم انسانی در حکم مجموعه قواعد تنظیم حیات انسان در بخش نرم‌افزاری فرهنگ و تمدن بشری، علوم و معارفی است که به صورت روش‌مند از رفتارها، باورها، نگرش‌ها، احساسات و همه پدیده‌های انسانی معنادار بحث می‌کند و از مصادیق یقینی آن فلسفه، روان‌شناسی، جامعه‌شناسی، علوم تربیتی، علوم اقتصادی، علوم سیاسی، مدیریت و حقوق است.

تحول در حوزه‌های علمی، به‌ویژه در علوم انسانی از فرازهای مورد تأکید حضرت امام خمینی (ره) و مطالبات جدی رهبر معظم انقلاب (مدظله) به‌ویژه در سال‌های اخیر است. اهمیت این تحول، ریشه در مطالعات علوم انسانی و نیازهای مترتب بر آن، به‌ویژه رشد و توسعه شتابان دانش و فرهنگ در عرصه جهانی دارد؛ زیرا در آن، از یک سو انسان، به عنوان اشرف مخلوقات و از دیگر سو روابط او با دیگران در عرصه بشری مطرح است و از این جهت این علوم بر علوم دیگر تقدم دارد. به‌واقع، رسالت مهم و اساسی این علم، ساختن انسان، پرورش شخصیت و توجه به شأن وجودی او و در یک نگاه، رساندن او به سرمنزل مقصود و هدایت به سوی مرتبه انسان کامل است.

ایران اسلامی از بنیان‌های تمدنی غنی و توانمندی‌های فراوانی در درون و برون محیط‌های دانشگاهی و حوزه‌های علمیه برخوردار است و از این جهت، بستری مهیا برای ورود به عرصه‌های علمی و تولید دانش بومی در حوزه‌های علوم انسانی فراهم است. به پشتوانه چنین میراث گران‌قدری، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت) با حمایت معاونت آموزشی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری که رسالت و تکلیف اصلی آن تلاش برای تعمیق و گسترش علوم، معارف و

ارزش‌های انسانی اسلامی و تطبیق هرچه بیشتر رشته‌ها و درس‌های دانشگاهی با نیازهای جامعه و کاربردی کردن آنها و تحول در ارتقای علوم انسانی با تقویت جایگاه و منزلت این علم است، زمینه‌های چاپ این اثر را فراهم آورده است.

از استادان، فرهیختگان و صاحب‌نظران ارجمند می‌خواهیم تا با همکاری و راهنمایی‌های ارزشمند خود این معاونت را در جهت نقد کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه علمی یاری فرمایند.

معاونت آموزشی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

فهرست مطالب

مقدمه مؤلفان	۱
--------------------	---

بخش اول: مباحث نظری پیرامون محکم و متشابه

فصل اول: کلیات	۷	۲. کاربرد «محکم» و «متشابه» در قرآن	۲۷
۱. تعریف موضوع	۷	۳. کاربرد محکم و متشابه در روایات	۲۹
۲. اهمیت موضوع	۸	۱-۳. بیانات مطلق و مجمل	۳۰
۳. پیشینه بحث	۱۱	۲-۳. بیانات تفسیری	۳۱
۱-۳. علم متشابه (تشابه لفظی)	۱۲	تحلیل و بررسی	۳۵
الف) اهم تصنیفات	۱۲	۴. محکم و متشابه در اصطلاح عالمان	۳۷
ب) اهم تألیفات	۱۳	۱-۴. ماهیت تشابه	۳۸
۲-۳. علم محکم و متشابه در آثار پیشینیان	۱۴	۲-۴. گستره مفهومی تشابه	۴۰
الف) آثار غیر مستقل	۱۴	۳-۴. گرایش‌های علمی	۴۳
ب) آثار مستقل	۱۷	الف) گرایش تفسیری	۴۴
۳-۳. گزارشی از آثار معاصر	۱۹	ب) گرایش کلامی-فلسفی	۴۴
○ خلاصه بحث	۲۱	ج) گرایش اصولی-ادبی	۴۵
○ پرسش و پژوهش	۲۲	○ خلاصه بحث	۴۸
○ منابعی برای مطالعه بیشتر	۲۲	○ پرسش و پژوهش	۴۸
		○ منابعی برای مطالعه بیشتر	۴۹
فصل دوم: معناشناسی محکم و متشابه	۲۳		
۱. بررسی لغوی	۲۴	فصل سوم: تقسیمات کلی محکم و متشابه	۵۰
۱-۱. واژه «محکم»	۲۴	۱. محکم و متشابه حقیقی و اضافی	۵۱
۲-۱. واژه «متشابه»	۲۵	۲. محکم و متشابه اصلی و عرضی	۵۲

۳. محکم و متشابه مطلق و نسبی	۵۴	۲. انواع و نمونه‌های متشابهات	۹۴
۴. محکم و متشابه فعلی و شأنی	۵۵	۱-۲. در حوزه عقاید دینی	۹۴
۵. محکم و متشابه خاص و عام	۵۷	الف) توحید و خداشناسی	۹۵
۶. محکم و متشابه قطعی و نسبی	۵۸	ب) نبوت و پیامبرشناسی	۹۶
○ خلاصه بحث	۶۰	ج) معاد و قیامت‌شناسی و عالم غیب	۹۸
○ پرسش و پژوهش	۶۱	۲-۲. در حوزه فروع و احکام شرعی	۹۹
○ منابعی برای مطالعه بیشتر	۶۱	الف) فلسفه و ملاکات احکام	۹۹
		ب) آیات احکام	۱۰۱
فصل چهارم: محکّمات و قلمرو آنها	۶۲	۳-۲. در حوزه بطون و تأویلات	۱۰۲
۱. ملاک‌ها و معیارهای تشخیص محکّمات	۶۳	۴-۲. در حوزه وجوه بلاغی	۱۰۶
۱-۱. معیار متنی	۶۳	الف) آیات مکرّر	۱۰۶
۲-۱. معیار موضوعی	۶۶	ب) آیات ناهمگون	۱۰۷
۳-۱. معیار عقلی	۶۷	۵-۲. در حوزه حروف مقطعه	۱۰۸
۴-۱. معیار معرفتی	۶۹	الف) مدلول حروف مقطعه	۱۰۹
۲. نقش و جایگاه محکّمات به مثابه «ام‌الکتاب»	۷۰	دیدگاه نخست	۱۰۹
۱-۲. معناشناسی «أم» و «کتاب»	۷۰	نقد و بررسی	۱۱۰
۲-۲. وجوه معنایی «أم‌الکتاب»	۷۳	دیدگاه دوم	۱۱۲
الف) مرجعیت محکّمات	۷۳	دیدگاه مختار	۱۲۶
ب) جامعیت محکّمات	۷۶	ب) تشابه یا عدم تشابه حروف مقطعه	۱۲۷
۳. قلمرو محکّمات	۷۹	دیدگاه مختار	۱۲۹
۱-۳. دامنه محکّمات	۷۹	○ خلاصه بحث	۱۲۹
الف) رویکرد اقلی و تفریطی	۷۹	○ پرسش و پژوهش	۱۳۱
ب) رویکرد اکثری و افراطی	۷۹	○ منابعی برای مطالعه بیشتر	۱۳۲
ج) رویکرد میانه	۸۰		
۱-۳. حوزه‌های محکّمات در قرآن	۸۲	فصل ششم: علل، زمینه‌ها، حکمت‌ها و آثار تشابه	۱۳۳
الف) اصول و کلیات عقاید دینی	۸۲	۱. علل و زمینه‌های تشابه	۱۳۴
ب) اصول و کلیات اخلاقی	۸۵	۱-۱. علل و زمینه‌های متنی	۱۳۴
ج) اخبار و قصص عبرت‌آموز تاریخی	۸۷	الف) قصور لفظ از تحمّل معانی متعالی	۱۳۴
د) احکام عملی حلال و حرام	۸۷	ب) سعه دلّالی و ذووجه بودن لفظ	۱۳۶
○ خلاصه بحث	۸۸	ج) تدریجی بودن نزول آیات	۱۳۷
○ پرسش و پژوهش	۹۰	د) زبان قوم و تنوع صنایع ادبی در قرآن	۱۳۷
○ منابعی برای مطالعه بیشتر	۹۰	۲-۱. علل و زمینه‌های معرفتی	۱۳۹
		الف) قصور ادراکی مخاطبان	۱۳۹
فصل پنجم: متشابهات و قلمرو آنها	۹۲	ب) ظاهرگروری با ذهنیت روایی	۱۳۹
۱. دامنه و قلمرو متشابهات	۹۲		

ج) زاویه دید مفسر	۱۴۰	الهی	۱۴۵
۳-۱. علل و زمینه های تاریخی	۱۴۱	۲-۲. حکمت های تشابه در متشابهات قابل حل	۱۴۶
۴-۱. علل و زمینه های روانی	۱۴۲	○ خلاصه بحث	۱۴۷
۲. حکمت ها و آثار تشابه	۱۴۴	○ پرسش و پژوهش	۱۴۸
۱-۲. حکمت ها و آثار تشابه در مستأثرات علم	○ منابعی برای مطالعه بیشتر		۱۴۸

بخش دوم: تأویل متشابهات و نقش راسخان در علم

فصل اول: معناشناسی تأویل	۱۵۱	۱. رویکردهای ظاهرگرا	۱۸۲
۱. بررسی لغوی	۱۵۱	۱-۱. رویکرد تنزیهی و تفویضی	۱۸۲
۲. کاربرد قرآنی	۱۵۴	۲-۱. رویکرد تجسیمی و تشبیهی	۱۸۴
۱-۲. تأویل کلام و قول ناظر به قرآن	۱۵۴	۲. رویکردهای عقل گرا	۱۸۷
۲-۲. تأویل فعل	۱۵۶	۱-۲. رویکرد اشعری متأخر	۱۸۸
۳-۲. تأویل رؤیا	۱۵۷	۲-۲. رویکرد اعتزالی	۱۹۱
۳. کاربرد روایی تأویل	۱۵۸	○ خلاصه بحث	۱۹۳
۱-۳. روایات حاکی از جایگاه و نقش تأویل	۱۵۸	○ پرسش و پژوهش	۱۹۴
۲-۳. روایات ناظر به معنای تأویل	۱۶۲	○ منابعی برای مطالعه بیشتر	۱۹۵
الف) تأویل ناظر به امور عینی	۱۶۲		
ب) تأویل به مثابه توضیح معنایی	۱۶۴	فصل سوم: رویکرد سلفیه در تأویل متشابهات	۱۹۶
۴. اصطلاح عالمان اسلامی	۱۶۶	دیدگاه ابن تیمیه در تأویل آیات صفات	۱۹۷
۱-۴. تأویل به مثابه نوعی تفسیر و شرح معنا	۱۶۶	بررسی و تحلیل	۲۰۲
۲-۴. تأویل به معنای واقعیات و مصادیق خارجی		○ خلاصه بحث	۲۱۵
آیات	۱۶۹	○ پرسش و پژوهش	۲۱۶
۳-۴. تأویل به عنوان حقایق و رموز پنهان آیات	۱۷۰	○ منابعی برای مطالعه بیشتر	۲۱۶
الف) باطنیان اسماعیلی	۱۷۰		
ب) عارفان متصوفه	۱۷۲	فصل چهارم: رویکرد امامیه در تأویل آیات	
ج) فلاسفه	۱۷۳	متشابهات	۲۱۷
دیدگاه علامه طباطبائی	۱۷۴	بررسی و تحلیلی از رویکرد امامیه در پرتو روایات	
○ خلاصه بحث	۱۷۶	اهل بیت (ع)	۲۲۴
○ پرسش و پژوهش	۱۷۷	○ خلاصه بحث	۲۲۸
○ منابعی برای مطالعه بیشتر	۱۷۸	○ پرسش و پژوهش	۲۲۹
		○ منابعی برای مطالعه بیشتر	۲۳۰
فصل دوم: انواع رویکردها در تأویل آیات			
متشابه	۱۷۹	فصل پنجم: راسخان در علم و آگاهی آنان از	
مقدمه	۱۷۹	تأویل متشابهات	۲۳۱

۱. محور اصلی مورد بحث در آیه آل عمران ۲۳۱
۲. معنانشناسی «راسخان در علم» ۲۳۶
- ۲-۱. بررسی لغوی ۲۳۶
- ۲-۲. کاربرد قرآنی ۲۳۷
- ۲-۳. کاربرد روایی ۲۴۰
۳. مصادیق «راسخان در علم» ۲۴۳
- خلاصه بحث ۲۴۵
- پرسش و پژوهش ۲۴۶
- منابعی برای مطالعه بیشتر ۲۴۷

منابع و مآخذ ۲۴۹

- نمایه ها** ۲۶۳
- اسامی انبیا و ائمه (ع) ۲۶۳
- نمایه آیات ۲۶۴
- نمایه روایات ۲۶۹

مقدمه مؤلفان

حوزه فهم قرآن به دلیل آنکه به مقاصد الهی و مدلول‌های آیات آسمانی معطوف است، حوزه‌ای بس خطیر به شمار می‌آید؛ با این حال رسالت قرآن عام و هدایت آن فراگیر است و خود قرآن بارها از آسانی و میسر بودن ارتباط با آن و پندگیری از آن سخن گفته و راه جویندگان دانش قرآنی را باز گذاشته است. در این میان، باید اذعان کرد که همه آیات از سطح یکسانی در قابلیت دستیابی به فهم مقصود برخوردار نیستند. قلمرو مطالب قرآن، از صفات جلال و جمال الهی و دانش احوال و شؤون غیبی عالم هستی تا علوم و آگاهی‌های مرتبط با انسان و جهان و احوال انبیا و امم و اقوام را شامل است و از این بین، هرچند فهم آیات ناظر به قسم اخیر چندان دشوار نباشد، در قسم نخست بی‌شک عواملی به سوء فهم و نقص و ناتوانی درک مراد صحیح قرآن دامن می‌زنند که از میان آنها، نامتجانس بودن واقعیات و حقایق مورد نظر این آیات با مفاهیم و نظام واژگانی رایج در عرف انسانی عامل اصلی به شمار می‌رود. اما باید ایمان داشت که همین مفاهیم و واژگان در خدمت تفهیم آن حقایق قرار گرفته و در زبان صادق و صائب الهی آمده است. از سوی دیگر، این کاربرد برای فاهمه انسانی رهن و زمینه‌ساز کژفهمی‌های فراوان شده و در طول تاریخ در بستر جریان‌های مذهبی و سیاسی جوامع اسلامی مورد کشمکش‌های نظری و گاه عملی بوده است.

اگر نگوییم حوزه تشابهات قرآن معطوف به این قسم از آیات است، دست‌کم مهم‌ترین حوزه تشابهات که در طول تاریخ مایه نزاع و فتنه و کژتابی‌های فراوان شده،

همین قسم به نظر می‌رسد. دانش «محکم و متشابه» که ناظر به مسئله فوق است، دانشی است که از دل تأملات و تحقیقات قرآنی، روایی و کلامی پژوهشگران اسلامی، و به‌طور عمده در حاشیه آیه ۷ آل عمران، برآمده و درصدر مباحث علوم قرآنی نشسته است، به‌گونه‌ای که موضوعات و فروع آن را در جای جای حوزه تفسیر قرآن می‌توان ردیابی کرد.

اهمیت این بحث تا آنجاست که به راحتی می‌توان مشرب و مکتب فکری و مذهبی هر مفسری را از آنچه در ذیل آیه فوق به بحث و تحقیق گذارده، دریافت.

شاید نتوان موضوعی از موضوعات علوم قرآنی را یافت که چون این موضوع درگستره وسیعی از قرآن اثرگذار بوده و دغدغه خاطر مفسران و قرآن‌پژوهان قرار گرفته باشد؛ از این‌رو در مکاتب مختلف اسلامی آثاری پیرامون آن نگاشته شده است، با وجود این، کتابخانه مکتب اهل بیت (ع) از حضور آثاری جامع و مستقل پیرامون زوایای مختلف این دانش از منظر اندیشه‌های ناب شیعی خالی است. این نقیصه برای دانشجویان رشته‌های مرتبط به وضوح احساس شده و نیاز به تدوین منابع مطالعاتی ارزشمند را نشان می‌دهد. اثر حاضر با دغدغه‌هایی از این دست و در راستای پاسخ به نیاز فوق با ساختاری نو نگاشته شده است.

در این کتاب، مباحث مربوط به محکم و متشابه و آرای مفسران اسلامی و نیز دیدگاه‌های مختلف در باب تأویل متشابهات طی دو بخش و یازده فصل ارائه شده است؛ بخش یکم به مباحث نظری پیرامون محکم و متشابه و بخش دوم به بررسی دیدگاه‌ها درباره تأویل آیات متشابه اختصاص دارد.

مجریان طرح به‌رغم تلاش فکری زیاد، ادعای ارائه اثری کامل و جامع را ندارند و اساساً تولید علم را روندی تدریجی و جمعی می‌دانند و کار خود را صرفاً گامی کوچک در این مسیر می‌انگارند؛ از این‌رو راهنمایی و نقد و بررسی‌های عالمانه را به دیده منت گذاشته و عرضه آثار بهتر و دقیق‌تر را پیرو آن انتظار می‌کشند.

بی‌تردید در پیدایش اثر حاضر مساعی جمعی استادان گروه قرآن‌پژوهی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و نیز ارزیابان محترم طرح، حضرات حجج اسلام محمد فاکر میبیدی و مصطفی کریمی نقش داشته که از ایشان سپاسگزاری می‌شود.

قابل ذکر است که مباحثی از این اثر در مقطع کارشناسی ارشد برای طلاب و دانشجویان گرامی مؤسسه امام خمینی(ره) و دانشکده علوم قرآنی و دانشکده اصول دین قم تدریس شده که بی شک همکاری و دقت نظرهای این عزیزان در عرضه اثری مفید و کارآمد، مؤثر بوده و شایسته امتنان است.

قم - بهار ۹۰

محمد اسعدی

سید محمود طیب حسینی

بخش اول

مباحث نظری پیرامون محکم و متشابه

- فصل یکم: کلیات
- فصل دوم: معناشناسی محکم و متشابه
- فصل سوم: تقسیمات کلی محکم و متشابه
- فصل چهارم: محکومات و قلمرو آنها
- فصل پنجم: متشابهات و قلمرو آنها
- فصل ششم: علل، زمینه‌ها، حکمت‌ها و آثار تشابه

فصل اول

کلیات

نخستین پرسش‌هایی که در موضوع محکم و متشابه پیش روی ما قرار می‌گیرند، عبارت‌اند از:

- مقصود از محکم و متشابه چیست؟

- پرداختن به بحث محکم و متشابه دارای چه اهمیتی است؟

- تاکنون چه میزان بحث درباره محکم و متشابه انجام گرفته است؟

در این فصل این سه پرسش بررسی خواهد شد.

۱. تعریف موضوع

در آیه ۷ آل عمران، آیات نازل شده قرآن کریم به دو بخش تقسیم شده است؛ یک بخش آیات محکم، که ام‌الکتاب نام گرفته‌اند و بخش دیگر آیات متشابه:

«هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ ءَامَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ».

مفسران درباره مقصود از محکومات و متشابهات در این آیه و نسبت آن دو با یکدیگر، دیدگاه‌های متفاوتی بیان داشته‌اند.

همچنین در این آیه، آیات متشابه با این وصف معرفی شده‌اند که می‌تواند دستاویز اهل زیغ و انحراف قرار گیرد و آنها با هدف فتنه‌انگیزی میان مردم از این دسته آیات در راستای اهداف انحرافی خود سوءاستفاده می‌نمایند.

در بخش دیگری از این آیه، دانش تأویل آیات متشابه را در انحصار خداوند قرار داده و پس از آن، جمله «وَالرَّسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ ءَامَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا» آمده است. این جمله

از آیه در عین حالی که در مقام وصف راسخان در علم و امتیاز آنان، و نیز قرار دادن آنان در مقابل اهل زیغ است، مورد بحث جدی قرار گرفته که آیا معطوف به جمله قبل است و در نتیجه راسخان در علم نیز از تأویل آیات متشابه آگاه‌اند یا اینکه جمله‌ای مستأنفه به شمار می‌آید و در نتیجه علم به تأویل آیات متشابه در انحصار خداوند خواهد بود و جز او هیچ‌کس حتی راسخان در علم نیز به تأویل آیات متشابه قرآن کریم آگاهی نخواهد داشت. موارد یاد شده سبب شده است که مسائل مختلف و متنوعی بر محور این آیه شریفه و موضوع محکم و متشابه و تأویل آنها و نسبت راسخان در علم با آن، شکل بگیرد. در این کتاب درباره مهم‌ترین مسائل این حوزه بحث خواهد شد.

۲. اهمیت موضوع

با توجه به آنچه در تعریف موضوع آمد، شناخت آیات محکم و متشابه و چگونگی فهم متشابهات یکی از موضوعات و مسائل بسیار مهم، دامنه‌دار و اثرگذار در حوزه دانش‌های قرآنی و تفسیر قرآن است. اهمیت این بحث از جهات گوناگونی می‌تواند مورد توجه قرار گیرد:

الف) اهمیت علمی و نظری: مسئله محکم و متشابه آنگاه اهمیتی مضاعف می‌یابد که مشاهده کنیم دامنه وسیعی در علوم اسلامی داشته و علاوه بر علوم قرآنی و تفسیر، در دانش‌های اصول فقه، علوم حدیث، و کلام قدیم و جدید نیز مورد توجه بوده است. مسئله محکم و متشابه از آنجا که به طور مستقیم با حوزه فهم و تفسیر آیات ارتباط دارد، در علم تفسیر مورد توجه جدی است؛ از این رو در شمار مباحث مهم علوم قرآنی قرار می‌گیرد. افزون بر این، مشکلی که اهمیت بیشتر موضوع را در دانش تفسیر باعث شده آن است که در برابر آیه هفتم آل عمران، در آیه ۲۳ زمر اساساً قرآن به وصف «کِتَابٌ مُّتَشَبِّهٌ» ستوده شده و در مقابل، آیه ۱ هود تمام آیات قرآن را محکم شمرده است: «کِتَابٌ أُحْكِمَتْ آيَاتُهُ...».

عالمات اصول فقه نیز معمولاً به مناسبت بحث درباره ادله شرعی و میزان دلالت و حجیت ظواهر آیات، درباره محکم و متشابه و جایگاه آنها در استنباط احکام شرعی نیز بحث کرده‌اند.^۱ همچنین عالمان علوم حدیث با توجه به اشتراک بحث محکم و متشابه میان

۱. فی‌المثل ر.ک: شاطبی، الموافقات، ج ۳، ص ۳۴۵-۳۴۸؛ زحیلی، اصول الفقه الاسلامی، ج ۱، ص ۳۱۲-۳۴۴؛ قمی، قوانین الاصول، ص ۳۹۳-۳۹۷؛ حکیم، الاصول العامة للفقه المقارن، ص ۱۰۱-۱۰۲.

قرآن و روایات، به بحث ماهیت حدیث محکم و متشابه و اساساً بروز تشابه در احادیث و تأویل آنها پرداخته‌اند.^۱

اهمیت حوزه صفات و افعال الهی در قلمرو متشابهات قرآن، مایهٔ اهتمام ویژهٔ متکلمان، حکیمان و عارفان اسلامی در دانش‌های مربوط به این مسئله بوده است؛ چنان که در مباحث جدید کلامی - که مسئلهٔ زبان دین و قرآن جایگاهی ویژه دارد - نیز این مسئله در پیوند با تأویل و مباحث هرمنوتیک، اهمیت خاصی ایفا می‌کند.^۲

خلاصهٔ سخن آنکه پژوهش جامع درباره محکم و متشابه باید هر یک از دانش‌های فوق را دربرگیرد و دیدگاه‌های عالمان مسلمان را با توجه به نوع نگرش و مذهب فکری آنان، مورد توجه قرار دهد.

ب) اهمیت تربیتی و عملی: در آیات و روایات اسلامی، اتخاذ موضع صحیح در قبال این موضوع، ملاک راه یافتن به صراط مستقیم و هدایت و خردمندی شمرده شده است؛ چنان‌که در آیهٔ ۷ آل عمران، سوء برداشت از متشابهات نشانهٔ انحراف و کژدلی معرفی شده است:

«...فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ...»^۳

و در آیهٔ بعد، دعای مؤمنان در مواجهه با این آیات چنین گزارش شده است:

«...رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا...»^۴

در روایتی منقول از امام رضا(ع) نیز برخورد صحیح با متشابهات و ارجاع آنها به محکّمات، نشانهٔ هدایت به صراط مستقیم دانسته شده است:

«مَنْ رَدَّ مِثَابَةَ الْقُرْآنِ إِلَى مُحْكَمِهِ هُدًى إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ»^۵

در روایتی از امام هادی(ع) نیز آن حضرت در کنار آیهٔ ۷ آل عمران، از آیهٔ ۱۸ زمر^۶ یاد کرده و در تفسیر آن، پیروی از محکّمات را نشانهٔ هدایت و مایهٔ خردمندی معرفی کرده

۱. ر.ک: احسانی‌فر، اسباب اختلاف الحدیث، ص ۲۷۴-۲۸۰.

۲. ر.ک: سعیدی روشن، تحلیل زبان قرآن، فصل هشتم.

۳. «اما کسانی که در دل‌هایشان انحراف است، برای فتنه‌جویی و طلب تأویل آن [به دلخواه خود] از متشابه آن پیروی می‌کنند...».

۴. آل عمران، ۸؛ پروردگارا، دل‌های ما را پس از آنکه هدایت‌مان کردی، نلغزان.

۵. صدوق، عیون أخبار الرضا(ع)، ج ۱، ص ۲۹۰؛ مجلسی، بحارالانوار، ج ۲، ص ۱۸۵، ح ۹.

۶. «فَبَشِّرْ عِبَادَ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُمْ أُولُوا الْأَلْبَابِ» (زمر، ۱۷ و ۱۸).

است.^۱ همچنین در عبارت پایانی آیه هفتم سوره آل عمران به ارتباط مسئله محکم و متشابه با خردمندی اشاره شده است:

«وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ؛ جز صاحبان خرد متذکر نمی شوند».

پیدایش جریان‌هایی که در طول تاریخ اسلام به نوعی از مسیر اصیل دین فاصله گرفته و مایه فتنه‌گری بوده‌اند، این نکته را تصدیق می‌کنند. علامه طباطبایی در این باره می‌نویسد:

اگر بدعت‌ها و رویکردهای فاسد و انحرافی پس از پیامبر را در حوزه معارف و احکام بررسی کنیم، درمی‌یابیم که اکثر آنها ناشی از پیروی متشابهات و تأویل ناروای آیات بوده است؛ چنان که گروهی در پی آیاتی از قرآن در تأیید رویکرد تجسیمی خود بودند و گروهی جبر و گروهی تفویض را در قرآن دنبال می‌کردند و گروهی لغزش‌های پیامبران را مورد توجه قرار می‌دادند و گروهی نفی و تعطیل صفات (تنزیه مطلق) و گروهی تشبیه مطلق و زیادت صفات بر ذات را در آیات می‌جستند. اینها همه ناشی از گرایش به متشابه و عدم ارجاع آن به محکومات بوده است؛ چنان که گروهی در باب فلسفه احکام به این رویکرد درغلطیدند که گوهر احکام را وصول و تقرب دانستند و هر راه و روشی را در نیل به این گوهر روا شمردند و گروهی تکالیف شرعی را پس از نیل به کمال، لغو دانستند. در روزگار پیامبر، با آنکه همه احکام و فرائض و حدود و تدابیر دینی ثابت بود، اما پس از رحلت ایشان به تدریج احکام و حدود به سود مصالح دنیوی قابل اغماض و غیر قابل اجرا شمرده شد؛ تا جایی که اساساً هدف شریعت اصلاح دنیا تلقی شد و با این نگرش تدابیر و برنامه‌های دینی را از اصلاح دنیا قاصر شمردند؛ چنان که از سوی دیگر برخی با این تفکر که اعمال دینی برای تطهیر دل‌ها و هدایت به اندیشه و اراده نیک است، صاحبان تربیت اجتماعی و خادمان خلق را از اعمال دینی بی‌نیاز معرفی کردند.^۲

از زاویه دیگری نیز می‌توان اهمیت این بحث را خاطر نشان کرد که در واقع به حوزه محکومات قرآن مربوط است. محققان در بحث و بررسی محکومات قرآن اهتمام اندکی داشته و حجم اصلی مباحث دانش محکم و متشابه را به متشابهات و مسئله تشابه اختصاص

۱. حرانی، تحف العقول، ص ۴۷۵. در عبارت پایانی این روایت مفصل در ردّ بر اهل جبر و تفویض آمده است: «... و لیس کَلِمَا وَرَدَتْ آیهٌ مُشْتَبِهَةٌ کَانَتِ الْآیَةُ حُجَّةً عَلَی مُحْکَمِ الْآیَاتِ اللّوَاتِی أَمْرُنَا بِالْأَخْذِ بِهَا، مِنْ ذَلِك قَوْلُهُ: «مَنْ آتَى مُحْکَمَاتِ هُنَّ أَمَّ الْکِتَابِ وَأَخْرَ مُتَشَابِهَاتٍ...» وَ قَالَ: «فَبَشِّرْ عِبَادَ الذِّینِ یَسْتَعْمُونَ الْقَوْلَ فِی تَبَعُونَ أَحْسَنَهُ» اِیْ أَحْکَمَهُ وَأَشْرَحَهُ «أُولَئِکَ الذِّینَ هَدَاهُمُ اللّهُ وَ أُولَئِکَ هُمُ أُولُو الْأَلْبَابِ».

۲. طباطبایی، المیزان، ج ۳، ص ۴۱-۴۲.

داده‌اند؛ نکته‌ای که عملاً به این مبحث صبغه سلبی و جدلی داده است، در حالی که توجه به حوزه محکّمات و شناخت قلمرو آیات محکم می‌تواند اختلافات بنیان‌سوز موجود میان مذاهب اسلامی را کم کرده و به تقریب مذهبی به عنوان نیاز مبرم امروز ما مدد رساند و از این‌رو حایز اهمیت فراوان است.

۳. پیشینه بحث

پیشینه‌شناسی آثار نگارش یافته در موضوع محکم و متشابه، کاری بس دشوار است؛ زیرا بسیاری از آثاری که تحت عنوان متشابهات یا محکم و متشابه فهرست‌بندی شده‌اند، از مسئله خاص علوم قرآنی که با عنوان «محکم و متشابه» یاد می‌شود، متمایزند.

با سیری در فهرست‌ها و کتابنامه‌های مرتبط با این موضوع می‌توان دریافت که عنوان «متشابه» عمدتاً در آثار کهن علوم قرآنی، اعم از مشابهت لفظی و تشابه معنایی است.^۱ مشابهت لفظی درباره آیاتی مطرح است که الفاظ آنها از جهات مختلف با یکدیگر شباهت دارند. در مقابل، تشابه معنایی ناظر به آیاتی است که معانی آنها در معرض شبهه و اشکال است. نوع نخست بیشتر در باب جلوه‌های ادبی و زبانی قرآن از یک سو و تذکر مشابهت‌های لفظی به حافظان و قاریان از سوی دیگر مطرح است؛ در حالی که نوع دوم، کارکردی معناشناختی و تفسیری دارد. این تفکیک و تمایز، در آثار مشهور علوم قرآنی چون البرهان فی علوم القرآن زرکشی و الاتقان فی علوم القرآن سیوطی به صراحت مورد تأکید است.^۲

البته باید توجه داشت که تفکیک فوق در مورد آثار کهنی که اکنون در دسترس نیستند، دشوار است و نیازمند شواهدی مانند گرایش علمی مؤلفان و شناخت عصر آنان و نوع شبهات آن روزگار است. مثلاً آثاری از قرن دوم هجری چون متشابه القرآن حمزة بن حبیب الزّیّات الکوفی (۱۵۰ یا ۱۵۶ یا ۱۵۸هـ) که از پیشوایان علم قرائات است و نیز مشتهات القرآن علی بن حمزة بن عبدالله الکسائی (۱۸۹هـ) که از پیشوایان علم نحو و قرائات است،

۱. ر.ک: محمد بن اسحق الندیم، الفهرست، ص ۳۹.

۲. زرکشی نوع پنجم البرهان را به «علم المتشابه» (تشابه لفظی) و نوع سی و هفتم را به «علم محکم و متشابه» (تشابه معنایی) اختصاص داده است. سیوطی نیز نوع شصت و سوم الاتقان (ج ۲، ص ۹۹۵) را به «الآیات المشتهات» و نوع چهل و سوم (ج ۱، ص ۶۳۹) را به محکم و متشابه اختصاص داده است. نیز وی در معترک الاقران، (ج ۱، ص ۱۰۳) وجه ششم اعجاز را مشتهات آیات و وجه نهم را انقسام به محکم و متشابه دانسته است. همچنین او در التّجیر (ص ۱۲۴) از متشابهات لفظی به «الاشباه» یاد کرده است.

به دلیل گرایش علمی مؤلفان، به حوزه تشابه لفظی مربوط دیده می‌شوند؛ چنان که متشابه القرآن مقاتل بن سلیمان (۱۵۰هـ) و متشابه القرآن ابوعلی جبائی (۳۲۹هـ) نیز به این حوزه تعلق دارد؛ به دلیل اینکه در روزگار آنها شبهات زناده در باب اسلوب بلاغی قرآن رایج بوده است.^۱ البته الحاق آن دو به حوزه تشابه معنایی نیز نظر به معارضه این دو مفسر با شبهات کلامی، دور از ذهن نیست.

در ادامه آثار مرتبط با موضوع محکم و متشابه را در دو بخش معرفی می‌کنیم:

۳-۱. علم متشابه (تشابه لفظی)

به‌رغم تمایز محتوایی علم متشابه از علم محکم و متشابه، با توجه به بسیاری از آثار مهم حوزه نخست که به نوعی با تحلیل و بررسی شبهات پیرامون آیات همراه است و با بحث محکم و متشابه پیوند می‌خورد، به‌ناچار به پیشینه آثار فوق می‌پردازیم.

این آثار براساس اصطلاح رایج در تقسیم کتب، دو دسته‌اند: برخی «تصنیف» به شمار می‌آیند و برخی «تألیف». در تصنیفات صرفاً گردآوری آیات مطرح است، اما در تألیفات تحلیل و بررسی و حل شبهات قابل طرح پیرامون آیات متشابه دنبال می‌شود.

محمود بن حمزة بن نصر الکرمانی (متوفای پس از ۵۰۰هـ) در مقدمه البرهان فی متشابه القرآن تصریح می‌کند که آثار گذشته در موضوع مورد نظر، صرفاً آغازی در تصنیف بوده و در حد گردآوری آیات و مشابهاً آنها متوقف مانده و به‌وجوه و علل تشابه نپرداخته است؛ جز موارد معدودی که ابومسلم اصفهانی در تفسیرش از ابو عبدالله خطیب (اسکافی) گزارش کرده است.^۲

الف) اهم تصنیفات

تصنیفات گذشته مورد اشاره کرمانی، آثاری است که پیشوایان علم قرائت متناسب با تخصصشان در باب آیات متشابه لفظی نگاشته‌اند. آثار قاریان معروف حمزة بن حبیب (۱۵۸هـ)، نافع بن عبدالرحمان (۱۷۰هـ)، علی بن حمزة الکسائی (۱۸۹هـ) و خلف بن

۱. در این باره ر.ک: مسعودی، مروج الذهب، ج ۴، ص ۲۲۳-۲۲۴؛ خطیب اسکافی، درة التنزیل و غوة التأویل، ص ۷-۹ و ص ۵۳۸؛ کرمانی، البرهان فی متشابه القرآن، ص ۵۰۵؛ الزرکشی، البرهان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۲۰۳.

۲. کرمانی، همان، ص ۱۱۱. خاطرنشان می‌شود که کتاب خطیب اسکافی به نام درة التنزیل و غوة التأویل به روایت ابن ابی الفرج اردستانی اکنون ظاهراً به‌طور کامل به چاپ رسیده و حجمی بیش از کتاب البرهان دارد، هر چند در آن آیات کمتری مورد بررسی قرار گرفته است.

هشام (۲۲۹هـ) از این گروه‌اند که از بین آنها، کتاب کسائی به نام مشبهات القرآن با گردآوری آرای وی، اخیراً بازسازی و چاپ شده است.^۱

اثر کهن و قابل توجهی از این دسته تصنیفات که اکنون در دسترس است، کتاب مشابه القرآن العظیم نگاشته احمد بن جعفر بن محمد بن عبیدالله بن ابی داود المنادی - معروف به ابن المنادی (۲۵۶-۳۳۶هـ) - است.^۲ این کتاب هر چند همچون آثار گذشته صرفاً تصنیف و گردآوری مشابیه‌های لفظی است و همان‌گونه که مصنف تصریح دارد، به کار حافظان و قاریان می‌آید تا آنان را در تثبیت محفوظات و پرهیز از اشتباه مصون دارد،^۳ اما مباحث نظری مفیدی نیز در اهمیت توجه به این حوزه مشابیهات دارد. وی معتقد است این آثار جهت پاسخ‌گویی به شبهه‌هایی که ملحدان در باب تکرار تعبیرهای مشابه قرآنی و نقض حکیمانه بودن قرآن مطرح می‌کنند نیز اهمیت دارد و در پایان کتاب حکمت کلی این تکرارها و مشابیهات را به اختصار بیان می‌کند.^۴

ب) اهم تألیفات

مهم‌ترین آثار تألیفی که با عنوان متشابیهات در حوزه تشابه لفظی اکنون در دسترس است، از این قرار می‌باشد:

۱. دُرّة التنزیل و غرّة التأویل فی بیان الآیات المتشابیهات فی کتاب الله العزیز، منسوب به ابو عبدالله محمد بن عبدالله، مشهور به خطیب اسکافی (۴۲۰هـ)؛^۵

۱. کتاب مذکور با تحقیق محمد محمد داود توسط دارالمنار، به سال ۱۴۱۸هـ به چاپ رسیده است؛ نیز همین کتاب به نام مشابه القرآن به تحقیق صبیح التیمی در کلیة الدعوة الاسلامیة طرابلس به سال ۱۴۰۲هـ چاپ شده است.

۲. این کتاب به روایت ابوالعباس احمد بن عثمان البصری اخیراً با تحقیق عبدالله بن محمد الغنیمان به چاپ رسیده است. مکتبة لينة، دمنهور، ۱۴۱۴هـ. ۳. ابن المنادی، متشابیه القرآن العظیم، ص ۶۰ و ۲۲۶.

۴. همان، ص ۲۲۷.

۵. درباره نسبت این کتاب با کتابی که به همین نام به راغب اصفهانی منسوب است، محققان هم‌داستان نیستند. نظر به تطابق متن این دو اثر جز در صفحه نخست، داودی، مقدمه مفردات الفاظ القرآن، ص ۱۰، این بحث جدی به نظر می‌رسد، در حالی که برخی محققان هریک از دو کتاب را مستقل از دیگری دانسته‌اند؛ محققانی نیز شواهدی بر وحدت آن دو مطرح ساخته و بعضاً کتاب را به خطیب و بعضاً به راغب نسبت داده‌اند. این بحث از جهتی به ابهام موجود درباره دوران حیات راغب باز می‌گردد. در حالی که بسیاری از محققان و فهرست‌نگاران او را متعلق به نیمه دوم قرن پنجم دانسته و وفات او را به سال (۵۰۲هـ) شمرده‌اند، شواهد قابل توجهی حاکی از تعلق او به حدود یک قرن پیش‌تر است و وفات او به حدود سال (۴۲۵هـ) باز می‌گردد. در این باره رک: داودی، همان، ص ۳۸-۳۷؛ نیز: عادل بن علی الشدی، مقدمه تفسیر الراغب الاصفهانی، ج ۱، ص ۵۲. بر این اساس به واقع آن دو معاصر یکدیگر به شمار می‌آیند و احتمال تعلق واقعی کتاب به راغب نیز دور از ذهن نمی‌آید. ضمن آنکه از جمله شواهد قابل

۲. البرهان فی متشابه القرآن، اثر محمود بن حمزة الکرمانی (متوفای پس از ۵۰۰ هجری)؛^۱
۳. ملاک التأویل القاطع بذوی الالحاد والتعطیل فی توجیه متشابه اللفظ من آی التزیل، اثر احمد بن ابراهیم بن زبیر ثقفی الغرناطی (۷۰۸ ه)؛^۲
۴. کشف المعانی فی المتشابه من المثانی، اثر بدرالدین بن جماعه (۶۳۹-۷۳۳ ه)؛^۳

۲-۳. علم محکم و متشابه در آثار پیشینیان

آثار مربوط به علم محکم و متشابه (تشابه معنایی) اعم از مباحث نظری و کاربردی از یک منظر به دو دسته کلی تقسیم می‌شوند: دسته نخست آثار غیر مستقل و پراکنده که در لابه‌لای مباحث تفسیری و علوم قرآنی قابل توجه‌اند و دسته دوم، آثار مستقل که به دانش محکم و متشابه اختصاص دارند.

الف) آثار غیر مستقل

از آنجا که «تشابه معنایی» اساساً به حوزه تفسیر قرآن و فهم آیات آن مربوط است، به‌طور طبیعی در عموم تفاسیر می‌توان مباحثی مرتبط با این دانش سراغ گرفت^۴ که البته گستره این مباحث تابع روش و گرایش مفسران است. در تفاسیر نقلی و اثری، تنها در قالب روایات و اخبار از معانی متشابهات یاد می‌شود و در تفاسیر درایی و اجتهادی، بحث و بررسی‌های نظری نیز در تحلیل تشابه آیات مطرح است. این بحث و بررسی‌ها نیز با توجه به گرایش مذهبی-کلامی مفسران اعم از شیعی، اعتزالی، سلفی، اشعری و... متفاوت می‌باشد.

- توجه آن است که در ذیل سورة کافرون، مؤلف از کتاب دیگرش به نام جامع التفسیر یاد می‌کند (ر.ک: اسکافی، درة التزیل وغوة التأویل، ص ۳۰۵) و این عنوان تنها در شمار آثار راغب گزارش شده نه خطیب.
۱. این کتاب با تحقیق احمد عزالدین عبدالله خلف الله به همین نام و با تحقیق عبدالقادر احمد عطا با نام أسرار التکرار فی القرآن و با تحقیق همو با نام البرهان فی توجیه متشابه القرآن، و به همین نام با تحقیق السید الجمیلی به چاپ رسیده است.
۲. این کتاب با تحقیق سعید الفلاح در دو جلد در بیروت توسط انتشارات دارالغرب الاسلامی به تاریخ ۱۴۰۳ ه به چاپ رسیده است.
۳. این کتاب با تحقیق عبدالجواد خلف و نیز مرزوق علی ابراهیم و همچنین محمد محمد داوود به چاپ رسیده است.
۴. ابن‌المنادی (۲۵۶-۳۳۶ ه) در متشابه القرآن العظیم (ص ۵۹-۶۰) بحث متشابهات را در آثار تفسیر مفسران گذشته مورد اشاره قرار داده و آثار مفسران تابعی را که اکثر روایات آنان به ابن‌عباس می‌رسد، از نوع «متشابه تأویل القرآن» برشمرده است.

به نظر می‌رسد کهن‌ترین اثر غیر مستقل در این باب را باید مصحف خاص امام علی(ع) دانست که پس از رحلت ایشان در سال ۱۱ هجری با تکیه به منابعی چون تعالیم قرآنی پیامبر اکرم(ص)، توسط آن حضرت تدوین شد و به عللی مورد استقبال جریان خلافت قرار نگرفت.

اصل نگارش این مصحف توسط امام(ع) ظاهراً محل اتفاق دانشمندان شیعی و سنی است،^۱ هر چند ویژگی‌ها و محتوای آن، افزون بر آیات قرآن، مورد اختلاف است.^۲ روایاتی از مصادر شیعی حاکی از آن است که این مصحف شامل تمام اصناف علوم قرآنی نظیر تأویل و تنزیل، محکم و متشابه، ناسخ و منسوخ، حلال و حرام و... بوده و هیچ حکمی در آن و انواده نشده است.^۳ در برخی از این روایات تصریح شده که مصحف مزبور در اختیار سایر امامان اهل بیت(ع) قرار گرفته^۴ و از این رو می‌توان استنباط کرد که روایات ائمه(ع) در تفسیر و علوم قرآنی با این اثر مرتبط بوده و مصحف مزبور دست‌کم به عنوان یکی از منابع آنان قابل اذعان است و از همین رو، چنان نیست که هیچ بخشی از آن در دسترس نباشد.^۵ به هر حال از جامعیت مصحف مزبور، از جمله نسبت به محکم و متشابه قرآن، می‌توان پیشینه این مسئله را در آثار علمی تا دهه دوم قرن اول هجری پذیرفت.

علاوه بر این در حوزه علوم قرآنی، افزون بر آثاری که به طور جامع به شرح دانش‌های قرآنی پرداخته‌اند و از علم محکم و متشابه هم یاد کرده‌اند،^۶ آثار دیگری در ابواب «اعجاز قرآن»، «وجوه القرآن»، «مشکل القرآن» و «تأویل» مشتمل بر موضوع محکم و متشابه می‌باشند. در باب اعجاز قرآن و وجوه آن، برای مثال سیوطی در معرک الاقران،^۷ از انقسام

۱. کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۶۰۴ و ج ۸، ص ۱۷؛ عیاشی، تفسیر العیاشی، ج ۲، ص ۶۶؛ خویی، البیان، ص ۲۲۳-۲۲۵؛ ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۲، ص ۳۳۸؛ سیوطی، الاتقان، ج ۱، ص ۱۸۳.

۲. در این باره ر.ک: قبانجی، مسند الامام علی(ع)، ج ۲؛ ایازی، مصحف امام علی(ع)؛ نکونام، پژوهشی در مصحف امام علی(ع).

۳. ر.ک: طبرسی، الاحتجاج، ج ۱، ص ۳۸۳؛ مجلسی، بحارالانوار، ج ۹۲، ص ۴۱.

۴. ر.ک: طبرسی، همان؛ مجلسی، همان، ص ۴۲ و ۴۳؛ نیز کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۶۰۴، ح ۲۳؛ صفار، بصائر الدرجات، ص ۱۹۳، ح ۳.

۵. بخشی از روایاتی که در باب متشابهات به ائمه(ع) منسوب است، در بحارالانوار به طور مستقل گزارش شده است: ج ۸۹، ص ۳۷۳-۳۸۵.

۶. ر.ک: زرکشی، البرهان فی علوم القرآن، ج ۲، ص ۷۹-۹۹، نوع ۳۶ و ۳۷؛ سیوطی، الاتقان، ج ۱، ص ۶۳۹، نوع ۴۳؛ زرکانی، مناهل العرفان، ج ۲، ص ۲۸۹-۳۲۴، مبحث ۱۵؛ معرفت، التمهید، ج ۳.

۷. ج ۱، ص ۱۰۳.

آیات قرآن به دو دسته محکمت و متشابهات به عنوان یکی از وجوه مهم اعجاز یاد کرده است. در باب وجوه القرآن، نمونه کهنی از آثار، رساله‌ای است که به تعبیر مجلسی در اصناف آیات قرآن و انواع آن به روایت ابو عبدالله نعمانی (متوفای نیمه دوم قرن ۴ هجری) نقل شده و در آن از وجوه آیات و مفاهیم قرآنی با نام محکم و متشابه یاد شده است.^۱ این رساله که به صورت روایت واحدی از امام صادق (ع) و منتهی به امام علی (ع) گزارش شده، افزون بر نعمانی، به اشخاص دیگری چون سید مرتضی نسبت یافته^۲ و اساساً به لحاظ بررسی آن از جهت سند، مصدر و متن، با چند و چون‌های فراوانی مواجه است،^۳ هر چند در حدّ یکی از آثار علمی محققان شیعی در قرون نخستین هجری قابل قبول به نظر می‌رسد. در باب مشکل القرآن نیز کتاب تأویل مشکل القرآن اثر ابو محمد عبدالله بن مسلم بن قتیبه (م ۲۷۶ هـ) نمونه قابل توجهی است که مؤلف در این کتاب بحثی مبسوط پیرامون محکم و متشابه و تحلیل آیات متشابه مطرح ساخته است.^۴

نیز عز بن عبدالسلام (۶۶۰ هـ) در الفوائد فی مشکل القرآن^۵ و محمد امین بن خیرالله الخطیب العمری (۱۲۰۳ هـ) در تیجان البیان فی مشکلات القرآن^۶ به حوزه محکم و متشابه هم نظر داشته‌اند.

در نهایت، در باب «تأویل» در برابر «تفسیر»، آثاری به حوزه محکم و متشابه نیز ناظر بوده‌اند؛ برای مثال، قاضی ابوبکر محمد بن عبدالله بن العربی (۵۴۳ هـ) در قانون التأویل^۷ بحثی را به محکم و متشابه و مباحث نظری آن اختصاص داده است.^۸ همچنین استاد محمد هادی معرفت در فصل مبسوطی از کتاب التأویل فی مختلف المذاهب والآراء به تأویل

۱. مجلسی، بحار الانوار، ج ۹۰، ص ۹۷-۹۸.

۲. به نظر برخی این رساله از زمان مجلسی و شیخ حرّ عاملی به نام سید مرتضی شهرت یافته (ر.ک: حر عاملی، وسائل الشیعة، ج ۲۰، ص ۳۹، نوری، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، ج ۳، ص ۳۶۵؛ نیز ر.ک: خویی، معجم رجال الحديث، ج ۱۲، ص ۱۴۷). در حالی که دلیل استواری بر این انتساب در دست نیست (در این باره ر.ک: موسوی مدد، «رسایلی درباره تفسیر و علوم قرآنی منسوب به اهل بیت (ع)»، شناخت‌نامه قرآن، به اهتمام محمد جواد صاحبی، ج ۲، ص ۲۰-۳۶).

۳. در این باره ر.ک: موسوی مدد، همان، ص ۲۳ و ۲۸-۲۷؛ استادی، آشنایی با تفسیر، ص ۵۵-۶۶.

۴. ابن قتیبه، تأویل مشکل القرآن، ص ۱۰۲-۸۶ و ص ۲۹۹-۴۳۸.

۵. این کتاب به تحقیق حسن مظفر الرزوی در جامعه موصل به چاپ رسیده است.

۶. این کتاب به تحقیق حسن مظفر الرزوی در جامعه موصل به چاپ رسیده است.

۷. کتاب به تحقیق محمد السلیمانی در دارالغرب الاسلامی بیروت به سال ۱۹۹۰ م به چاپ رسیده است.

۸. ابن العربی، قانون التأویل، ص ۳۷۲-۳۷۹.

متشابهات پرداخته است^۱ و اخیراً سید کمال الحیدری در اصول التفسیر والتأویل فصلی را به محکم و متشابه اختصاص داده است.^۲

پیش‌تر در بحث از دامنه موضوع در علوم اسلامی، حوزه‌های دیگری جز علوم قرآنی نظیر اصول فقه، کلام، حکمت و عرفان اسلامی و نیز علوم حدیث مورد اشاره قرار گرفت که در کتاب‌های مربوط به این علوم نیز به مناسبت درباره محکم و متشابه بحث شده است.^۳

(ب) آثار مستقل

اهم آثار مستقلی که به‌طور خاص به حوزه محکم و متشابه ناظرند، به ترتیب تاریخی به شرح زیر می‌باشند:

۱. الردّ علی الجهمیة والزنادقة فیما شکّوا فیہ من متشابه القرآن و تأؤلوه علی غیر تأویلہ، منسوب به احمد بن حنبل (۱۶۴-۲۴۱).^۴

در این رساله شبهات زنادقه در آیات متناقض‌نما نقد شده و طبق مذهب سلفی، دیدگاه‌های تعطیل‌گرایانه در حوزه صفات الهی در مسائلی چون رؤیت، تکلم، استقرار بر عرش، مورد بررسی و نقد قرار گرفته است.

۲. حقائق التأویل فی متشابه التزیل اثر ابوالحسن محمد بن الحسین بن موسی معروف به شریف رضی (۳۵۹-۴۰۶هـ).

این اثر که به گزارش فهرست‌نگاران، ده جلد بوده^۵ و اکنون تنها یک جلد آن در دسترس است، از مهم‌ترین آثار در حوزه محکم و متشابه با نگرش شیعی امامی است. در این کتاب حلّ شبهات آیات به ترتیب سوره‌ها از منظری عقلی-ادبی دنبال شده است.^۶

۱. معرفت، التأویل، ص ۱۳-۳۲.

۲. حیدری، اصول التفسیر والتأویل، ص ۲۴۱-۲۸۷؛ نیز ر.ک: حیدری، تأویل القرآن النظریه والمعطیات.

۳. برای نمونه ر.ک: شاطبی، الموافقات، ج ۳، ص ۷۹ به بعد؛ شوکانی، ارشاد الفحول، ص ۹۰؛ غزالی، المستصفی، ج ۱، ص ۱۰۶؛ مکارم شیرازی، انوار الاصول، ج ۲، ص ۳۳۴.

۴. این کتاب رساله مختصری است که اخیراً با تحقیق صبری بن سلامة شاهین به چاپ رسیده است. نسبت این اثر به احمد بن حنبل مورد بحث است (ر.ک: ابن حنبل، الردّ علی الجهمیة، ص ۱۵-۲۹؛ شهابی، ادوار فقه، ج ۳، ص ۷۵۸؛ نیز: سبجانی، مصادر الفقه الاسلامی، ص ۴۱۸). ۵. مقدمه محمد رضا آل کاشف الغطاء، ص ۹۱.

۶. چاپ عربی این اثر به تحقیق محمد رضا آل کاشف الغطاء شامل جلد پنجم آن همراه با مقدمه‌ای مفصل از محقق در اختیار است. و ترجمه فارسی آن نیز توسط محمود فاضل یزدی مطلق منتشر شده است.

۳. متشابه القرآن اثر قاضی عبدالجبار بن احمد الهمذانی الأسد آبادی (۴۱۵هـ). مؤلف که از مشاهیر معتزله است، با تکیه بر شواهد عقلی و ادبی پس از بیان مسائلی در موضوع متشابه، آیات مورد نظر را به ترتیب سوره‌های قرآن در پرتو محکّمات تفسیر کرده و به نقد مخالفان می‌پردازد. ویژگی این اثر افزون بر مؤلف آن، جامعیت و فراگیری نسبت به آیات صفات است.^۱

۴. غرر الفوائد و درر القلائد (أمالی المرتضی) اثر علی بن الحسین الموسوی، معروف به شریف مرتضی (۳۵۵-۴۳۶هـ).

در این کتاب که حاصل محافل علمی مؤلف بوده، آیاتی که در معرض شبهه واقع می‌شود، به صورت موضوعی و پراکنده، با رویکردی عقلی و ادبی و با نگرش شیعی امامی مورد تحلیل قرار گرفته و افزون بر آن، احادیث متشابه نیز مورد توجه و تحلیل است. از ویژگی‌های بارز این اثر فواید ادبی آن است که مورد توجه دانشمندان واقع شده است.^۲

۵. متشابه القرآن و مختلفه اثر محمد بن علی بن شهر آشوب المازندرانی (۴۸۸-۵۸۸هـ). مؤلف که از عالمان شیعی امامی است، پس از بیان مقدمه‌ای کوتاه در موضوع حاضر و آرای علما، به گزارش و تحلیل متشابهات به صورت موضوعی می‌پردازد. قلمرو بحث او موضوعات متنوعی است که مورد شبهه و اختلاف واقع شده است؛ اعم از مباحث اصول اعتقادی و برخی مباحث متفرقه در باب اصول فقه، احکام شرعی، علوم قرآنی و مسائل نحوی.^۳

۶. ردّ المتشابه إلى المحکم من الآيات القرآنية والأحاديث النبوية، اثر محیی‌الدین ابن عربی (۵۶۰-۶۳۸هـ).^۴ این کتاب با اختلاف جزئی در تقدیم و تأخیر مباحث تحت عنوان ازالة الشبهات عن الآيات والأحاديث المتشابهات به محمد بن احمد الإسعردی معروف به ابن اللبان الدمشقی (۶۷۹-۷۴۹هـ) نسبت داده شده است.

۱. کتاب مزبور به تحقیق عدنان محمد زرزور در دو جلد به چاپ رسیده است. مکتبه دارالتراث، قاهره.

۲. این کتاب در دو جلد و با تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم به چاپ رسیده است. المکتبه العصرية، بیروت، الاول، ۱۴۲۵هـ.

۳. کتاب در دو جلد و با تحقیق حسن مصطفوی به چاپ رسیده است. انتشارات بیدار، قم، ۱۳۶۹ش.

۴. کتاب به تحقیق عبدالرحمن حسن حمود به چاپ رسیده است. محقق در مقدمه کتاب به اختلاف نسخه‌های آن پیرامون مؤلف اصلی اشاره دارد و بنا به شواهدی نسبت فوق را ثابت می‌داند. اما همین کتاب با اختلاف جزئی در تقدیم و تأخیر مباحث به تحقیق فرید مصطفی سلمان با عنوان ازالة الشبهات عن الآيات والأحاديث المتشابهات منسوب به محمد بن احمد الإسعردی - معروف به ابن اللبان الدمشقی (۶۷۹-۷۴۹هـ) - به چاپ رسیده است. محقق این کتاب هیچ اشاره به اختلاف موجود در نسبت آن به مؤلف اصلی ندارد.

ابن عربی و ابن اللبان هر دو رویکرد صوفی عرفانی داشته‌اند و کتاب فوق نیز در تأویل موضوعات متنوعی در حوزه صفات الهی با همین رویکرد نگاشته شده است. ترتیب مباحث در این کتاب به شیوه موضوعی در ۲۱ فصل صورت گرفته است.

۷. الاکلیل فی المتشابه والتأویل، اثر احمد بن عبدالحلیم بن تیمیه (۷۲۸هـ).

ابن تیمیه که از اعلام مکتب سلفیه است، در این کتاب به اختصار به مباحث نظری موضوع تأویل متشابه و نقد رویکرد تأویلی باطنی و معتزلی و تحکیم روش سلفی می‌پردازد و به شرح آیات متشابه نظر ندارد. وی میان تفسیر و تأویل تفکیک کرده و اختصاص علم تأویل به خداوند را در حوزه آیات ذات و صفات الهی مطرح می‌سازد.^۱

۸. متشابه القرآن اثر صدرالدین محمد شیرازی، معروف به ملاصدرا (۱۰۵۰هـ).

رساله‌ای عربی که با رویکرد فلسفی عرفانی و نگاه شیعی نگاشته شده و به بررسی مباحث نظری حوزه محکم و متشابه و نقد دو رویکرد تشبیه و تعطیل در شناخت متشابهات می‌پردازد و تأویل برخی متشابهات را بیان می‌کند.^۲

۹. أقوال الشتات فی تأویل الأسماء والصفات و الآیات المحکمات والمتشبهات، اثر زین الدین مرعی بن یوسف الکرمی المقدسی الحنبلی (۱۰۳۳هـ).

کتاب با نگرش سلفی پس از طرح مباحث نظری حوزه محکم و متشابه و رویکردهای مختلف در باب آیات صفات، رویکرد سلفیه را ترجیح داده و با تکیه بر آرای عالمان سلف به تبیین و تأویل آیات و احادیث در باب صفات الهی به شیوه‌ای موضوعی می‌پردازد.^۳

۳-۳. گزارشی از آثار معاصر

اهمیت مسئله محکم و متشابه در حوزه تفسیر و علوم قرآنی، نویسندگان متأخر و معاصر را نیز به توجه جدی به این مسئله واداشته است. افزون بر آثاری که در شمار علوم قرآنی و مبانی و اصول تفسیر و تأویل به این مسئله پرداخته‌اند، آثار مستقلی نیز در نحله‌های مختلف فکری در قالب کتاب و رساله در این باره عرضه شده است که اهم آنها عبارت‌اند از:

۱. متشابه القرآن دراسة موضوعية، اثر عدنان محمد زرزور.^۴

۱. اثر فوق به تحقیق محمد الشیمی شحاته به چاپ رسیده است. دارالایمان، اسکندریه.

۲. این رساله به تصحیح سید جلال‌الدین آشتیانی در ضمن رسائل فلسفی به چاپ رسیده است. چاپخانه دانشگاه مشهد، ۱۳۵۲ش.

۳. این کتاب به تحقیق شعیب الأرئوط به چاپ رسیده است. مؤسسة الرسالة، بیروت، ۱۴۰۶.

۴. این اثر توسط دارالفتح دمشق به چاپ رسیده است.

کتاب از آثار نسبتاً جامع در مباحث نظری محکم و متشابه به شمار می‌آید که شامل تعریف لغوی و اصطلاحی و دیدگاه‌های علمای گذشته، ملاک تمییز میان محکم و متشابه، حکمت ورود تشابه در قرآن و مسئله علم به تمام آیات و تفسیر متشابهات در دیدگاه متکلمان و محدثان می‌باشد.

۲. نظرة و بیان فی متشابه القرآن دراسة حول نظرية التأويل والتشبيه عند أهل البيت و أهل السنة، اثر عبدالمجید بن عبدالرحمن بن الحسن الحوثی.^۱

در این کتاب، موضوع محکم و متشابه از منظر شیعی زیدی با نقد رویکرد سنی و متمرکز بر حوزه صفات الهی به بحث گذاشته شده و به اختصار تحلیل و بررسی شده است.

۳. المتشابه اثر حسین نصّار.^۲

مؤلف، کتاب خود را ناظر به بحث سیوطی در باب اعجاز قرآن در معرک الاقران سامان داده است. از ویژگی‌های این اثر توجه جدی به بعد ادبی موضوع و نیز نقل آرای مختلف در موضوع محکم و متشابه است.

۴. التشابه منهج القرآن فی فهم القرآن اثر صلاح‌الدین خلیل الکلاس. مؤلف این کتاب را در مواجهه با آرای محمد شحرور در الکتاب والقرآن به‌طور خاص و آرا و قرائت‌های معاصران امثال محمد احمد خلف الله، نصر حامد ابوزید، حسن حنفی، محمد عابد جابری و... به‌طور عام تألیف کرده است. وی سعی می‌کند با تکیه بر علم المتشابه (لفظی) که وی آن را متخذ از آیه ۲۳ زمر: «اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُّتَشَبِّهًا مِّثْلًا نَفِثَ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ ذَلِكِ هُدًى لِّلَّ يَهْدِي بِهِ إِيَّيْ مَنْ يَشَاءُ وَمَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ» شمرده، منهج قرآنی فهم قرآن را تبیین کند و دیدگاه‌های معاصران را که مفاهیم قرآنی را با تحلیل جدلی و دیالکتیکی تفسیر کرده‌اند و عملاً به باور وی به تناقض در قرآن تن داده‌اند، نقد نماید، و بحث مبسوطی را در همین راستا درباره احکام و تشابه مطرح سازد.

۵. المحکم والمتشابه فی القرآن، اثر حبیب عبدالحلیم شعیب.

۶. المحکم والمتشابه فی القرآن العظیم، اثر عبدالرحمن بن ابراهیم المطرودی.^۳

۱. این اثر توسط مکتبه التراث الاسلامی الجمهوریة المنیة، صعدة، به تاریخ ۲۰۰۲م به چاپ رسیده است.

۲. این اثر توسط مکتبه الخانجی القاهرة به تاریخ ۱۴۲۴هـ به چاپ رسیده است.

۳. برای آگاهی بیشتر از کتاب‌شناسی محکم و متشابه ر.ک: البرهان فی علوم القرآن اثر زرکشی با تحقیق یوسف المرعشی و همکاران جلد ۲، ص ۱۹۷؛ کتابنامه بزرگ قرآن کریم اثر حسن بکایی، ج ۱۱؛ ص ۵۲۹۷-۵۲۹۸.